

З ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГАЙДАЯ

Ганна Скрипник

УДК 39(477)(092)Гайдай+82-94

У цьому номері часопису «Народна творчість та етнологія» вперше публікується етнографічний нарис відомого українського дослідника Михайла Петровича Гайдая «Подорож до Балкарії», підготовлений за матеріалами експедиційних досліджень, здійснених у 1924 році.

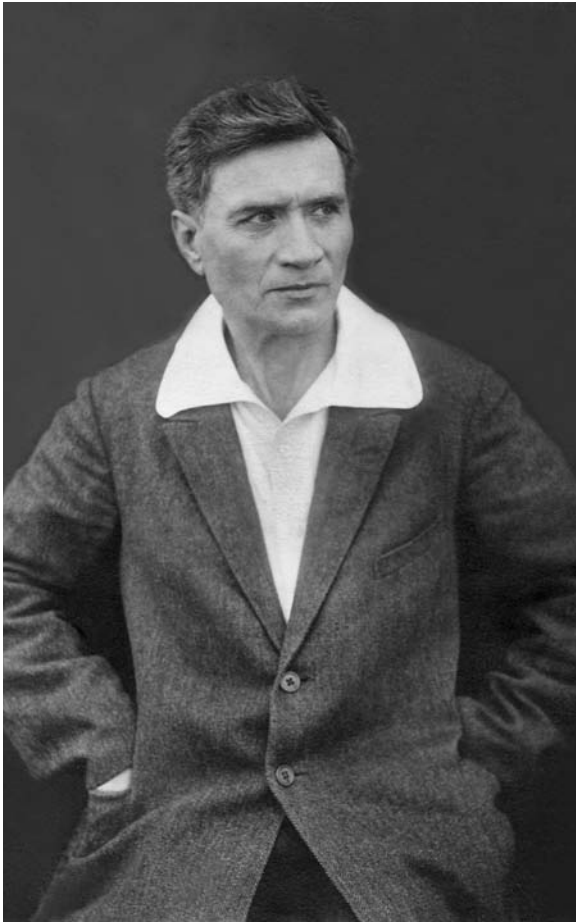
Будучи людиною надзвичайно обдарованою, Михайло Гайдай залишив цінний доробок у різних сферах: він успішно працював і як хоровий диригент; і як педагог; і як музейний співробітник; і як композитор — автор духовних творів, пісень і хорів на вірші Тараса Шевченка, музики до драми Олександра Олеся «Весняна казка». Відомий він був як музично-громадський діяч, однак заслужену славу й визнання в наукових колах йому принесли саме його плідні дослідження пісенного фольклору українського та інших народів. Досі наукова громадськість менше була обізнана з доробком ученого в царині етнографії, хоча його етнологічні розвідки теж мають беззаперечну народознавчо-пізнавальну значимість.

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України (АНФРФ ІМФЕ) зберігаються десятки неопублікованих рукописів М. Гайдая, що містять як фольклорні записи, так і наукові напрацювання вченого, присвячені пісенній творчості українців, татар, греків, балкар, кабардинців, вірмен, чувашів, білорусів, євреїв та ін. Лише невелику частину цих матеріалів автор надрукував у вигляді статей або ілюстрацій до народознавчих досліджень; інші ж були використані дослідниками при складанні спеціальних тематичних збірників, окремі з яких були підготовлені й опубліковані співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Риль-

ського, як-от: збірники «Народні пісні Житомирщини (з колекцій збирачів фольклору)» (К., 2012) і «Щедрий вечір. Ой радуйся, земле, Син Божий народився (новорічно-різдвяні співи з Житомирщини)» (К., 2013) (обидва — упоряд. Л. Єфремова).

Утім, першим найповнішим виданням фольклорних записів М. Гайдая є опублікований ІМФЕ ім. М. Т. Рильського збірник «Українські народні пісні в записах Михайла Гайдая» (упоряд. М. М. Гайдай) (К., 2010), який репрезентує 250 народних пісенних мелодій майже всіх відомих жанрів і видів (календарно-обрядового циклу, весільні, історичні, соціально-побутові, родинно-побутові, баладні, любовно-ліричні, рекрутські, розбійницькі тощо). Найважливішою ознакою видрукуваних текстів є високий професійний рівень фіксації, неухильне збереження діалектних особливостей, наявність різних реліктових, нині вже зникаючих, зразків обрядової пісенності.

Ці збірники представляють лише незначну частку зафіксованих збирачем у 20–40-х роках ХХ ст. взірців фольклорної культури українців, основана частина яких, як зазначалося, зберігається у вигляді рукописів. У той період М. Гайдай працював у Кабінеті музичної етнографії ВУАН (до 1932 р.), в Інституті українського фольклору АН УРСР (1941) [17; 26], і тематично-змістовний та жанрово-видовий характер його записів дуже точно відображає особливості та напрями діяльності цих академічних установ, детерміновану тогочасною суспільно-політичною ситуацією. Записи 1920-х — початку 1930-х років репрезентують не тільки регіональне й жанрове розмаїття українського пісенного фольклору, а й багаті, систематизовані автором колекції класичної спадщини музичної етнографії інших народів колишнього СРСР і світу. Така практика на-

М. П. Гайдай
1930-ті рр.

укової об'єктивності та плюралізму була співзвучна загальним установкам функціонування гуманітарних установ НАНУ (зокрема й створеного в 1922 р. Кабінету музичної етнографії), які у 1920-х — на початку 1930-х років переживали період найвищого піднесення й розвитку. Натомість записи середини 30 — 40-х років ХХ ст. представляють головно зразки пісенної творчості фабричних робітників і ударних бригад, що оспівують соціалістичний лад, комуністичну партію та її вождів, а зразків традиційної пісенної культури було зафіксовано значно менше.

Від початку створення Кабінету музичної етнографії його завідувач — видатний етномузиколог К. Квітка — прагнув створити колектив високопрофесійних учених, які розуміють необхідність як фіксації матеріалу, так і його теоретичного осмислення, адже, на його дум-

ку, «тільки поглиблення теоретичних студій може прищепити інтерес до збирання матеріалу більшій кількості людей з науковим напором, відкриваючи їм проблеми, що можуть захопити» [18, с. 131]. Саме К. Квітка запросив на посаду позаштатного наукового співробітника Кабінету М. Гайдая, який «віддався записуванню народних мелодій із самовідданістю, надзвичайним захопленням і зібрав дуже багато матеріалу» [17, с. 6].

Про результативність діяльності М. Гайдая тих років свідчать подані ним відомості, що містяться у «Звітах Кабінету музичної етнографії» за 1923–1935 роки: «В минулому 1924 р. я зібрав ... 380 затекстованих мелодій.

Як що додати до цього 258 українських мелодій, що записав в 1921/3 рр., то всього укр. мелодій я занотував 418, а разом з мелодіями інших народів 584 мелодії» [2, арк. 2].

Оскільки Програма діяльності Кабінету музичної етнографії та Кабінету національних

Батьки – Петро та Меланія Гайдаї.
Початок ХХ ст.

меншин при Етнографічній комісії ВУАН передбачала також вивчення музичної творчості й культури інших народів, то М. Гайдай не оминав жодної можливості записати зразки іншоетнічної музичної спадщини. Так, тільки в 1924 році йому вдалося в Києві зафіксувати 63 пісні, у тому числі айсорські, вірменські, чуваські та єврейські. Серед пісенної спадщини різних національних груп у записах М. Гайдая найбільше кількісно представленими й науково інтерпретованими були зразки грецького, татарського та балкарського музичного фольклору.

Незважаючи на надмірну мізерність коштів, голод і холод, відсутність необхідної техніки, М. Гайдай безперервно виїжджав в експедиції, записував і вивчав музичний фольклор усіх мешканців України. Тільки в 1930–1932 роках він записав 213 зразків кримськотатарського фольклору на Маріупольщині в грецько-татарських селах. Важливо відзначити, що саме М. Гайдай одним з перших серед етномузикологів глибоко проаналізував особливості пісенної спадщини кримських татар, що криються, на його думку, у домінуванні діатонічного ладового стилю [13, с. 103]. Ще більш значущими стали заслуги М. Гайдая в збиранні та вивченні грецького музичного фольклору. У 1930–1932 роках він записав на фонограф і розшифрував з валиків близько 600 мелодій грецьких пісень із грекомовних сіл Приазов'я [12, с. 59]. Хоча ноти й тексти пісень уже були підготовлені до друку, однак складні політичні перипетії того періоду завадили їм побачити світ. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського передбачив у своїх видавничих проектах на найближчу перспективу опублікування записів татарських і грецьких пісень, оскільки вони послуговують важливою джерельною базою для висвітлення питань історії та шляхів переселення татар і греків на Маріупольщину, для реконструкції давнього грецького й татарського пісенного стилю.

Оцінюючи внесок М. Гайдая в музичну фольклористику України 20–40-х років ХХ ст., заради справедливості слід

зауважити, що період другої половини 1930 — 1940-х років був у його житті менш плідним через невідворотний тиск політичної системи на його творчість. Фольклорні записи вченого, як і інших дослідників-збирачів того часу, помітно детерміновані доктринами більшовицької ідеології, що негативно позначалося на діяльності цілих інститутів і на більшості наукових пошуків. Хоча ці «фольклорні» тексти, за незначним винятком, і мали вельми сумнівну естетичну й смислову цінність, однак тоталітарний режим саме ідеологічно забарвленими текстами обмежував дослідницьку базу вчених-народознавців, волонтаристськи насаджуючи псевдонаукову тематику. Тому й не дивно, що деякі із зафіксованих М. Гайдаєм народномузичних зразків тієї доби також переважно стосуються ідеологічно заангажованих пісенних текстів про комуністичне виробництво й побут [напр., див.: 4; 10; 14].

Утім, фольклористична спадщина М. Гайдая така багата й різноманітна, що окремі специфічні його записи й статті, які стали результатом вимушеного компромісу із системою, жодним чином не затьмарили видатного внеску вченого в українську та європейську етномузикологію. Працюючи в ті роки старшим науковим співробітником Інституту українського фольклору, він не обмежував своїх етномузикологічних пошуків виключно дослідженням заводського фольклору робітників із промислових районів України, а намагався фіксувати також традиційну народну пісенну творчість. Приміром, у цей час він записав 116 народних пісень під час поїздки до Росії та Білорусії (Тульська, Московська, Брянська й Гомельська обл.).

Короткий період (після звільнення України й до 1946 р.) М. Гайдай працює завідувачем відділу музичного фольклору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Української академії наук. З ентузіазмом дослідник продовжує опановувати тему народного багатоголосся, розробляти яку почав ще в 1920-х роках, опублікувавши вже тоді кілька праць («Зразки народної поліфонії». — Харків, 1928. — Вип. 1; 1930. — Вип. 2) [див.: 8, с. 10].

Безперечною заслугою вченого в галузі музикознавства та фольклористики є його дослідження про балкарську пісенну культуру, написане на основі матеріалів, зібраних ним у балкарських поселеннях¹. Балкарію, як відомо зі звітів про експедицію і статей самого М. Гайдая, він відвідав улітку 1924 року за рекомендацією керівника Кабінету музичної етнографії К. Квітки з метою вивчення пісенної творчості. Експедиція, під час якої вчений записав 123 переважно балкарські народні мелодії, тривала протягом майже двох місяців. Усупереч неймовірним труднощам (гірське бездоріжжя, відсутність належних фінансових і транспортних засобів, культурно-мовні бар'єри, погодно-кліматична специфіка тощо), у ті роки, коли подібні музичні фіксації в гірських районах Кавказу були величезною рідкістю, М. Гайдаю вдалося зібрати виняткової цінності пісенний матеріал, з якого 10 мелодій було записано на фонограф. Водночас результатом експедиції стало глибоке й таке, що не втратило й понині свого наукового значення, музикознавче дослідження та замітки («Про балкарську народну пісню», «Балкарські на-

родні мелодії»), а також стаття етнографічного характеру «Подорож до Балкарії», що публікується в цьому номері. Оскільки, як зазначалося, етномузикознавча спадщина вченого вже неодноразово ставала предметом пильного вивчення дослідників, то вважаємо за доцільне бодай побіжно оглянути народознавчий доробок М. Гайдая.

Увага дослідника-етномузиколога до етнографічних реалій балкарців і написання відповідної статті не є випадковістю, бо вже з перших років праці в Кабінеті музичної етнографії М. Гайдай в експедиційній діяльності практикує саме комплексний підхід до вивчення фольклору як синкретичного явища. Розуміючи, що нерідко конкретний пісенний супровід був складовим елементом календарно-виробничої чи сімейної обрядодії, покликаним доповнити й розкрити її сакральну функцію, канонізувати певні виробничі, соціальні, морально-етичні чи духовні реалії буття етнічної спільноти, дослідник пильно виявляє етнографічні особливості середовища побутування пісенних зразків; вплив на них трансформаційних процесів радянських часів, іноетнічних

М. П. Гайдай і завідувач етнографічного відділу Маріупольського музею Н. С. Коваленко. Запис пісень греків Маріупольщини. Початок 1930-х рр.

контактів; фіксує статево-вікові та професійні характеристики виконавців тощо.

З огляду на радикальні суспільно-економічні зміни, що поначалися на побутуванні фольклорних явищ, найпильнішу увагу вчений приділяв фіксації реліктових календарних та історичних творів, пісенних зразків певних ремісничо-професійних груп (рибаків, чумаків, косарів, кобзарів та ін.), як музично-поетичних свідчень зникаючої реальності та історичної минувшини.

Реалізований в етнографічній статті М. Гайдая комплексний характер його наукових інтересів стає цілком зрозумілим у контексті подібних підходів та експедиційних практик, властивих усім народознавчим академічним установам України 20–30-х років ХХ ст. Висловлюючись про цю комплексність як специфіку організації наукового експедиційного пошуку, М. М. Гайдай — відомий учений-богеміст, син М. П. Гайдая — справедливо підкреслював, що «взагалі гідний подиву той науковий рівень записів, що панував у вітчизняній народознавчій науці в 20–30-х роках (згадаймо хоча б К. Квітку, Ф. Колесу), коли фольклорист записував і текст, і мелодію, робив опис свята або звичаю як професіонал-етнограф — ідеал, до якого зараз ми можемо лише прагнути в комплексному вивченні народної духовної культури» [12, с. 62–63].

Не випадково й те, що М. Гайдай тісно співпрацював з відомими дослідниками-етнологами (Етнографічної комісії, Кабінету антропології та етнографії ім. Хв. Вовка; Відділу примітивної культури, очолюваного К. Грушевською), з якими він брав участь у спільних експедиціях, фіксував та вивчав етнографічні реалії, публікував свої музичні матеріали в етнографічних виданнях. Зокрема, до праці «Побут селянської дитини» Н. Заглади — знаної дослідниці-етнолога Кабінету антропології та етнографії ім. Хв. Вовка — М. Гайдай подав 43 мелодії дитячих пісень [9, с. 205–218].

У науковому арсеналі вченого є також спеціальні етнографічні студії, написані на на-

лежному професійному рівні. Ідеться, зокрема, про його публікацію «Про “зільницький” обряд і сполучені з ним пісні» [11, додаток, с. 5–10], у якій дослідник описав особливості святкування 10 травня (23 травня) — дня покровителя цілющих трав Апостола Симона Зилота (у народі — Золота) у різних місцевостях України: на Київщині (в с. Українка), Полтавщині (у с. Келеберда Золотоніського повіту), Звенигородщині (с. Попівка). Обряд, що виконувався виключно жінками, полягав у гуртовому збиранні цілющого «Симонового зела», ритуальному купанні у відварі зібраних трав, виконанні обрядових пісень і рецитацій, колективній трапезі. Усе це засвідчувало давню дохристиянську природу зільницьких обрядодій, пов'язаних з ритуалами весняного очищення водою, з магією оголеного жіночого тіла та цілющої вегетативної сили весняного зілля. Стаття становить інтерес не лише для дослідників обрядовості, а й для тих, хто вивчає народну медицину, адже в ній у контексті локальної специфіки подається широкий реєстр лікарських трав та способи їх застосування.

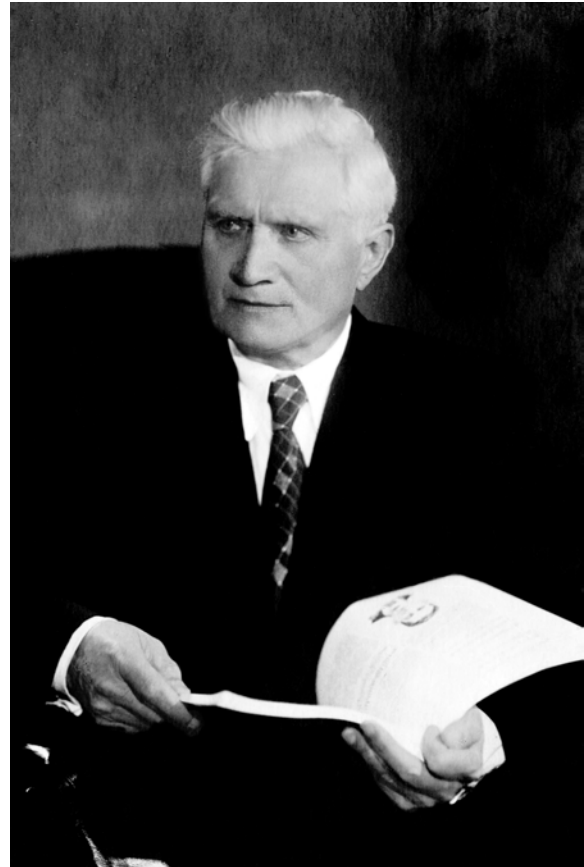
Учений слушно вказує, що незаслужено мало уваги науковці приділили цьому святу (про свято «Зилота» «небагато занотувала наша етнографічна література»). Він демонструє професійну обізнаність з літературою за темою; подає короткий історіографічний огляд відомих на той час студій; залучає кілька десятків джерел для порівняльного аналізу української обрядовості з аналогічними реаліями в народів світу. Наукову вагу дослідження употужнює додаток (14 зразків мелодій зільницьких пісень і фахово складений за темою запитальник (29 позицій)), що засвідчує високу етнографічну ерудованість М. Гайдая. Тим-то не дивно, що ця невелика розвідка й нині є однією з найзатребуваніших етнографічних праць.

З урахуванням викладеного стає цілком зрозумілим і логічним інтерес ученого до етнографічних особливостей культури та побуту балкарців, про яких він пише з повагою і великим співчуттям, акцентуючи як на прояви їхнього духовного життя й матеріальної по-

вськденності, так і на маловивчені на той час питаннях етнічного походження народу, на його демографічні характеристики.

Етнографічний нарис про балкарців М. Гайдай професійно розпочинає з питання етнонімії, зазначаючи, що «балкарці чи як вони себе кличуть “малкар”, себ то скотар, усі татарського походження». Дослідник (за В. Хрестіановичем) припускає «можливість походження балкарців від тюрських орд, що прийшли з Азії з боку Волгі». Щодо етноніма (самоназви), то, на думку вченого, людність краю прийняла «назву балкар від слова “баркая” (“йди, залишайся!”)». Проте сучасні дослідники стверджують, що назва балкар є штучною назвою народу, накинutoю радянською владою, яка прагнула зібрати горців, котрі проживали в суміжних долинах Басхан, Чегем, Холам, Бизинги і Балкар під загальною назвою; «самі ж мешканці краю називають себе “таулу” (горець)» [25, с. 77]. Зауважують також, що карачаєво-балкарці, окрім вищезазначеного, використовують щодо самих себе етнонім «алан» і, звертаючись один до одного, кажуть «алан», тобто однокровник [25, с. 77]. В енциклопедичній статті Я. Смирнової також викладено саме таку версію етноніма: «Балкарці, таулу (самоназва — “горці”), малкарці...» [5, с. 84].

У своєму етнографічному нарисі М. Гайдай зупиняється і на питаннях етногенезу народу. Констатує, що ще й «до сього часу науково не досліджена балкарська мова²» і «історію Б[алкарії] також ще не розроблено науково», М. Гайдай демонструє неабияку наукову обізнаність у цих питаннях. Лаконічно аналізуючи наявні джерела й публікаційні матеріали, він датує появу на Кавказі предків сучасних балкар, що «прийшли з Маджар» у гірські долини Кавказу не пізніше XIII ст. Слід, однак, зауважити, що сучасна наука внесла суттєві корективи щодо тогочасного трактування питань етногенезу балкарців. Зокрема, відома російська дослідниця Є. Алексеева на основі вивчення археологічних пам'яток дійшла висновку, що карачаївці й балкарці генетично пов'язані з кобанськими племенами, що меш-

М. П. Гайдай.
1952 р.

кали в цій місцевості в XII–VII ст. до н. е. У заключній частині своєї монографічної праці «Карачаївці і балкарці — древній народ Кавказу» дослідниця пише, що «основні елементи, з яких сформувалася карачаєво-балкарська народність, це: 1. Місцеві племена, носії кобанської культури. 2. Алани та інші племена, носії аланської культури, що жили в Аланії в епоху раннього середньовіччя. 3. Болгари — так звані «чорні», або «внутрішні». 4. Кипчаки (половці, кумани). Крім болгар і кипчаків, в утворенні карачаєво-балкарської народності також могли брати участь інші тюркські племена, наприклад печеніги» [1, с. 48]. Її висновки про те, що «карачаївці й балкарці — місцевий, древній народ Кавказу, коріння якого сягає епохи кавказької бронзи», співзвучні даним і інших авторів. Так, Уфук Таукул стверджує: «Найнижчий пласт карачаєво-балкарської етнічної культурної структури, яка, як відомо, у процесі історії

складалася з різних пластів, помітно, що складається з племен, які належать до антропологічного типу кавкасіон і є творцями кобанської культури й найдавнішими місцевими жителями Середнього Кавказу» [25, с. 35].

Не менш цінні для дослідників описи та зауваження етномузиколога М. Гайдая щодо міжетнічних взаємин, зокрема певних напружених моментів у відносинах балкарців і кавбардинців на початку ХХ ст., зумовлених, на його думку, економічними факторами. Важливі його спостереження про характер поселень, житла та інтер'єрів, про повсякденний одяг, традиційні способи приготування і прийому їжі. Він залишив описи промислів і ремесел, а також домінуючих видів занять населення.

Як відомо, основним заняттям людності цього малоприсаєднаного для землеробства гірського краю було відгінне скотарство, пастівництво (мала й велика рогата худоба, коні). Саме через це балкарці вимушені вести напівкочовий спосіб життя, створивши особливу систему тваринництва і стилю буття — гірське кошове тваринство. «Все багатство народу, — зазначають дослідники, — зосереджено на господарстві у горах і чоловіча частина населення вимушена постійно кочувати зі своїми табунами: літом — на високі пасовиська, а взимку — у річкові долини, в околиці Терека і Кубані» [25, с. 145].

Ця особливість матеріальної сторони побуту, системи життєзабезпечення балкарців, що полягала в їхній цілковитій залежності від природно-кліматичного середовища, також привернула увагу вченого: «За сірою громадою скель, нічого... не видно, бо й хати в аулах всі зроблені з такого ж сірого каміння, як і скелі і зливаються з ними... Земля з кам'янистим ґрунтом не дає багато врожаю».

Відтак вкрай обмежені ресурси орних земель детермінували домінування в господарстві скотарства: «Єдине багатство балкарця, — наголошує М. Гайдай, — це його скотарство, що дає йому змогу виробляти сир і масло, котрі він майже не їсть, а везе на продаж до далекого Нальчику чи другого якого пункту, щоб купити хліба».

За умов малоземелля особливого значення набував кожен клапоть землі (на якому практикувалося плужне терасне землеробство) або луків, придатних для заготівлі сіна. Учений зазначає, що косовиця (як стратегічно важливе для тваринництва і водночас найважче господарське заняття) — це час тотальної мобілізації всього чоловічого населення на заготівлю сіна; зауважує він також специфіку будови косарського знаряддя — «коси з довгим кіссям».

Дослідники балкарської етнокультури акцентували вплив пастухування й кошового стилю життя на формування структури населення, поділ праці та матеріально-духовну сферу буття суспільства: «Кошовий побут відіграв важливу роль у формуванні звичаєвості горян, що програмувала загальний напрямок життєдіяльності. Місцевий одяг, музика, танці, звичаї, традиції, тобто культура карачаєво-балкарців, як і всюди, носить відбитки традиційного стилю життя» [25, с. 156].

Побіжно зауважимо схожість багатьох елементів системи життєзабезпечення горян Кавказу — балкарців і горян Карпат — українців-гуцулів. Передусім це стосується специфіки вовняного та суконного одягу, пастушого житла, промислів і ремесел [напр., див.: 6, с. 104–113; 15; 16, с. 97–108, 369–370; 19; 20, с. 28–38; 23]. Ці етнокультурні паралелі між етнографічною групою горян — українців-гуцулів — та кавказькими народами свого часу помітив і проаналізував видатний вітчизняний етнолог Хв. Вовк у спеціальній розвідці [7, с. 453–459]. Автор, щоправда, намагався довести не лише спричинену подібними природно-екологічними умовами схожість матеріального побуту й системи скотарства, але й антропологічну спорідненість між цими етнічними спільнотами, що, на наш погляд, є гіпотетичною версією.

Не оминув увагою М. Гайдай і цілковито залежних від довкілля місцевих засобів транспортно-сполучення по непрохідних гірських шляхах, основними з яких були «арба», віслюки та верхові коні: «...кожний понеділок

чимало їх [балкарців. — Г. С.] приїзжає з гір на великий базар, де вони продають в бурдуках «айран» (кисле молоко), масло в шкатулках, сир, вовну і шкіру і все це везуть верхи на конях і ішаках, бо арбою, крім Балкарії, не можна проїхати в гори, бо шляхи не розроблені там і йдуть серед круч і високих скель».

Зберегли своє значення й донині зроблені М. Гайдаєм у ході експедиції етнографічні описи домінуючого домашнього жіночого ремесла балкарців — обробітку вовни й виготовлення сукна, яке використовувалося для шиття одягу — войлочних шляп, бурок. «Виробом вовни, — засвідчує дослідник, — займається майже все балк. населення, переважно жіноче і робить це енергійно. В усякий час на вулицях аулу можливо бачити таке явище: йде жінка, держить в руках «урчук» (веретено) і на ходу намотує вовну». Докладні нотатки про обробку вовни й відповідні знаряддя праці М. Гайдай доповнив фахово виконаними їх замальовками («кісу», «чоллак», «джюн-тарак», «джія», «урчук»), що, безперечно, є цінним візуальним джерелом для сучасників.

Нарис містить лаконічну, але змістовну характеристику одягу місцевої людності: «Одяг всіх бідний. Чоловіки носять чи звичайну на Кавказі черкеску з патронами і запоясником чи просту чемерку власного виробу, на ногах чув'яки. Жінки одягнуті в узькі, довгі бешмети, у дівчат деяких я бачив срібні кульчики й пояси дагестанського виробу. Всі балк. носять довгі шапки з вовни, що нагадують укр. брилі, власного виробу». Відтак М. Гайдай робить слушний (підтверджений даними сучасних дослідників) висновок про подібність балкарського традиційного вбрання до одягу сусідніх кавказьких народів [22, с. 71–213], що безперечно може вказувати не лише на певні запозичення, а й на генетичну їхню спорідненість у найвіддаленіші часи.

Для балкарців як гірських мешканців традиційним житлом, як відомо, послуговувала кам'яна сакля з плоскою земляною покрівлею або ж двосхилим дахом. Етнографічні спостереження про поселення, житло та інтер'єр, які залишив М. Гайдай, цінні тим, що вони фіксують найхарактерніші архаїчні особливості хат та їх начиння — скриню, ліжку, піч у вигляді

М. П. Гайдай із сином Михайлом. Кінець 1950-х рр.

каміна (без димовідводу й димаря) або у вигляді ями посеред кімнати, у якій розпалювали вогнище для приготування їжі. «Чимало є хат, — зауважує дослідник, — де тільки одні двері, вікон зовсім немає, а як вікно і є, то це просто одвалено з стінки хати каміння, ...куди й виходить дим з пічки». Ліжком слугували «2—3 дошки, підперті з одного боку камінням, а з другого — деревляною кривулькою, вбитою в землю...». Нерідко, за поданими М. Гайдаєм відомостями, «тут же за перетикою, разом з людьми містяться кози й овечки!?!», що створювало нестерпні антисанітарні умови.

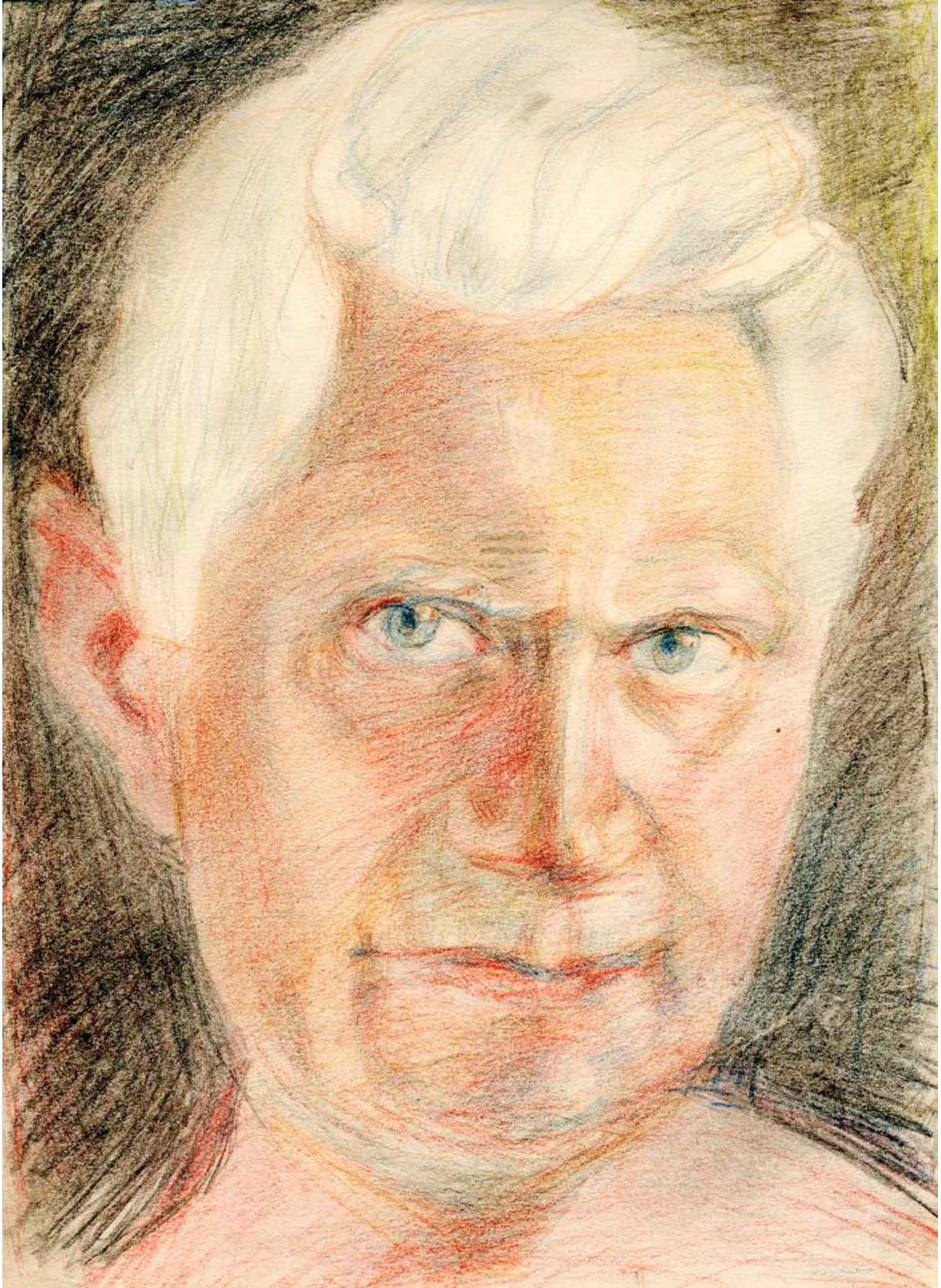
М. Гайдай описав і зовнішній вигляд житла балкарців («Більшість хатів, ніби наспіх, складено з каміння різної форми, якого взагалі тут безліч розкидано по аулах. Дах земляний, певніше кам'яний, покритий землею з порослю трави»), а також оглянув і замальовував старі мечеті в поселеннях Чегетелі, Фардиг і Турухабла. Він зазначає, що будинок мечеті («меджід») має вигляд звичайної хати, лише вдвоє довший останньої, а підлога застелена килимками «місцевого виробу зі стильними, примітивно виконаними, орнаментами коліру воронього крила» (дослідник зробив замальовки килимових орнаментів). У с. Біла Річка увагу М. Гайдая привернула «цікава, єдина на всю Балкарію, по своїй примітивній будові, деревляна висока драбина — “бахчіч”, що замінює “мінара” біля місцевого мечету (“меджід”), для закликів муедзіном (мулою) віруючих до молитви». В експедиційній подорожі в с. Кунюм М. Гайдаю трапилася також стародавня п'ятиповерхова кам'яна башта, яка належала місцевим князям Абаєвим і, очевидно, була своєрідним архітектурним символом та свідком поширених у XVII—XIX ст. серед заможної верстви будівель замково-фортечного типу (з кунацькими й бойовими баштами), розрахованих для захисту від нападників.

Як і в інших гірських народів, основним заняттям яких було скотарство, у харчуванні балкарців переважали м'ясо-молочні продукти — кисле молоко (айран), варене й жарене м'ясо, печінковий шашлик (жалбаур), прісні млинці та коржі з кукурудзяного чи пшенич-

ного борошна тощо. М. Гайдай не обійшов увагою і цього аспекту буття народу, подаючи описи асортименту страв та способів їх приготування: посередині хати «просто викопано глибоку яму, де тліє вугілля. Над ямою зі стелі спускається залізний ланцюг, на який чипляють казан для варення їжі: баранини (лише в урочистих випадках) чурека, каші з пшенички, з якої балк. роблять коржі, котрі, коли перегорить паливо, кладуть в гарячу золу і печуть, а потім обтирають руками і так і їдять. Де хто ще кладе ці коржі на сковороді і прикриває другою сковородою, ставить її на жар з качанів від пшенички і накладає й зверху ще жару з качанів, тоді коржі виходять підпеченими».

Щодо святкових наїдків, то вони охарактеризовані автором в третій частині етнографічного нариса під назвою «Балкарське весілля», у якій він оповідає про приготування і частування гостей бараниною — основною святково-ритуальною стравою спеціального приготування, а також про «чуреки» і кавказькі солодоці. Дослідник слушно акцентує увагу на традиційній, заснованій на пошані старішшин, послідовності почастування бараниною учасників обряду, за якою першими пригощалися найстарші члени родини та гості.

Увагу вченого привернули соціальні відносини і збереження патронії в суспільному житті, традиційний балкарський етикет, а також очевидна гендерна нерівність, пригноблене становище жінок: «Балкарська жінка веде замкнуте життя, вона раба свого чоловіка... По балкар. звичаю вона немає права називати свого чоловіка по іменю, особливо при сторонніх людях, а зве просто його “алан”, значить “він”». Сучасні дослідники стверджують, що певна зверхність чоловіка щодо своєї дружини здебільшого мала позірний характер і була своєрідною даниною традиційній громадській думці: «Згідно з гірськими звичаями, стосунки між чоловіком і дружиною в громаді дуже холодні і офіційні. В громаді жорстко засуджувався прояв ніжності між чоловіком і жінкою перед сторонніми людьми» [25, с. 137—138]. Проте насправді, на їхню думку, чоловіки-го-

Гайдай М. П. Автопортрет. Олівець.
З родинного архіву Н. М. Гайдай

ряни, як і європейці, жінок сприймали як «супутниць життя»: «Карачаєво-балкарці в своєму особистому житті дуже ввічливо і тонко відносяться до своїх дружин» [25, с. 138]. «Ні адат, ні шаріат не позбавляли жіночу половину родини певних прав і привілеїв. Жінка — мати сім'ї, вважалася господинею дому і домашніх запасів», — пишуть сучасні автори [21, с. 36].

Водночас панування патріархального ладу, за якого статус батька родини був дуже високим, а найстарший чоловік роду був головою сім'ї, на початку ХХ ст., за спостереженням М. Гайдая, детермінувало всі етапи життя членів роду і громади в цілому. Це особливо яскраво відбилася на сімейній обрядовості і, зокрема, на описі весілля, поданому в нарисі. М. Гайдай з точністю професійного етнолога описує кожну обрядодію та її соціально-сакральну значимість; оповідає про два найпоширеніші різновиди укладання шлюбу: 1) узвичаєний спосіб «неклях» («ніках»), за яким між чоловічою і жіночою сторонами укладається угода, згідно з якою чоловічий рід сплачує жіночому «калим», що використовувався для придбання приданого для нареченої та для обдарування під час весілля чоловікової родини; 2) звичай «викрадення нареченої».

Нарис містить описи весільного кортежу, характерних весільних танців, обрядової трапези, ритуалів з весільним прапором (байраг) та з конем, інших форм соціалізації молоді, окремі елементи яких, безумовно, нагадують весільні реалії та ритуали українців.

Незважаючи на те, що до етнографічних спостережень М. Гайдай вдавався лише в перервах між пошуками виконавців пісень і їх записуванням, він, проте, занотував і зробив замальовки основних елементів матеріального побуту, докладно описав специфіку родинного укладу й весільної обрядовості, звернув увагу на вияви духовного життя, магичні ритуали й реліктові риси вірувань та світогляду. Так, у кабардинському селі Догожоукові фольклорист записав пісні-заклинання, співаючи які, виконавці намагалися вплинути на стихію природи й загасити пожежу. У цьому ж селі

він зафіксував ритуальні обрядодії, спрямовані проти засухи, що полягали в обходах берега річки зі спеціально нарядженою великою лялькою та виконанням пісень-заклинань. По завершенню обряду ляльку занурювали у воду, розкладали багаття й готували трапезу для всіх учасників обряду. Очевидною є схожість цих обрядодій з українською купальською обрядовістю (виготовлення ляльки Марени та її кидання у воду, виконання ритуальних пісень, розведення вогнища, гадання і т. п.).

Повз увагу вченого не пройшли також складні асиміляційні процеси, що мали місце серед переселенців з України, які опинилися в іншоетнічному оточенні. Ідеться про українську колонію Каменка (поблизу Нальчика), серед мешканців якої М. Гайдай спостеріг поступове зникнення української етнічності як у сфері побуту й культури, так і на рівні колективної свідомості.

Як зазначалося, істотно доповнюють змістовно-інформативні аспекти нарису і професійно виконані авторські замальовки, ідентифіковані М. Гаїдаєм як «орнамент, предмети домашнього ремесла, сільськогосподарське знаряддя, типи будов» [див.: 3]. Зроблені автором графічні зображення описаних ним реалій матеріального побуту, культових споруд і краєвидів, що публікуються в цьому ж випуску «Народної творчості та етнології», засвідчують художні здібності й обдарованість М. Гайдая, візуалізують для сучасних дослідників окремі пласти етнокультури народу і є цінним етнографічним джерелом. Гадаємо, що ці навикі графічної фіксації етнографічних реалій М. Гаїдаєм стали результатом його співпраці з членами колективу Кабінету антропології та етнографії ім. Хв. Вовка, які практикували саме такі комплексні способи експедиційної роботи, залучивши до цього виду діяльності художника-етнографа Ю. Павловича, котрий виконав десятки тисяч художньо-етнографічних зображень [24].

Отже, погоджуючись з висновком дослідників-етномузикологів попередньої генерації про надзвичайну значущість музикознавчого матеріалу М. Гайдая, слід віддати належне і

Діти Михайла Петровича Гайдая *

Олена Гайдай

Зоя Гайдай

Михайло Гайдай

Олександр Гайдай

* Ці та попередні світлини з родинного архіву надала онука Михайла Петровича Гайдая Наталія Михайлівна Гайдай, за що висловлюємо їй щирю подяку.

цінним його етнографічним спостереженням щодо культури різних народів, а особливо, для реконструкції давніх етапів історії та культури балкарського етносу.

Опублікування давніх пам'яток пісенної спадщини балкарців та оприлюднення етнографічного нарису вченого про культуру й побут цього народу, написаного М. Гайдаєм на основі власних спостережень і відомостей, зафіксованих від найстаріших носіїв балкарської

культури ще на початку минулого століття, розширить джерелознавчу базу для сучасних дослідників і, можливо, допоможе пролити світло на складні етнічні, культурні та мовні процеси, що відбувалися в давні часи на території балкарської етнічної спільноти. Значення етнографічного нарису М. Гайдая для вітчизняної науки є беззаперечним ще й з огляду на відсутність в українській гуманітаристиці подібних матеріалів із загальної етнології.

¹ Рукопис дослідження М. Гайдая про балкарську народну пісню та низку розвідок українських і балкарських етномузикологів на цю тематику планується опублікувати 2014 року в Москві у вигляді спеціального збірника.

² За сучасними науковими даними, «карачаївці і балкарці, так само як і ногайці, за мовою належать до кипчацької групи тюркських мов» [див.: 22, с. 3].

1. Алексеева Е. П. Карачаевцы и балкарцы – древний народ Кавказа. – М., 1993.
2. АНФРФ ІМФЕ, ф. 6, од. зб. 6, 45 арк.
3. АНФРФ ІМФЕ, ф. 6, од. зб. 63, 24 арк.
4. АНФРФ ІМФЕ, ф. 8, од. зб. 87 (*Гайдай М.* [Про шахтарську народну творчість] 1940), 51 арк.
5. Балкарцы // Народы мира : историко-этнографический справочник. – М. : Советская энциклопедия, 1988.
6. Бойківщина. Историко-этнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1983.
7. *Вовк Хв.* Кавказ і Карпати. Деякі проблеми етнологічних зближень // Народознавча спадщина Хведора Вовка. – К., 2011. – Кн. 1.
8. *Гайдай М. М.* Народознавча спадщина Михайла Гайдая // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 3–12.
9. *Гайдай М.* Дитячі пісні / мелодії записав М. Гайдай // Матеріали до етнології. – К., 1929. – С. 205–218.
10. *Гайдай М.* До питання про музичний фольклор робітників // Український фольклор. – 1938. – Кн. 5–6. – С. 61–75.
11. *Гайдай М.* Про «зільницький» обряд і сполучені з ним пісні // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 3. – С. 95–101.
12. *Гайдай М. М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 56–68.
13. *Гайдай М. М.* Фольклор кримських татар // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 98–103.
14. *Гайдай М., Мейзлер С.* Фольклорна експедиція в Запоріжжя // Народна творчість. – 1939. – № 1. – С. 89–91.

15. *Гонтар Т. О.* Народне харчування українців Карпат. – К. : Наукова думка, 1979.
16. Гуцульщина. Историко-этнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1987.
17. *Квітка К.* Кабінет музичної етнографії Всеукраїнської Академії наук. Його здобутки і завдання // Побут. – 1930. – Чис. 6–7.
18. *Квітка К. В.* Потреби в справі дослідження народної музики на Україні // *Квітка К. В.* Вибрані статті : у 2 ч. – К. : Музична Україна, 1986. – Ч. 2. – С. 130–141.
19. *Мандибуря М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. – К. : Наукова думка, 1978.
20. *Могытыч И.* Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины // Карпатский сборник. – М. : Наука, 1972. – С. 28–38.
21. *Смирнова Я. С.* Семья и семейный быт народов Северного Кавказа: вторая половина ХІХ – ХХ в. – М. : Наука, 1983. – 262 с.
22. *Студенецкая Е. Н.* Одежда народов Северного Кавказа. ХVІІІ–ХХ вв. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
23. *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. – Ужгород, 1994.
24. Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі : художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича / НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2010. – 400 с.
25. *Уфук Таукул.* Карачай-Малкар. Путешествие к сердцу Кавказа. – Пятигорск, 2012.
26. *Юзефчик О. Л.* Діяльність Кабінету музичної етнографії ВУАН у контексті розвитку української музичної фольклористики кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. – К., 2004.